

Patnáct minut, které stály za to

Za vaši a naši svobodu. Transparent, který agenti KGB před čtyřiceti lety vyrvali z rukou osmi osamělých demonstrantů na Rudém náměstí, předznamenal do té doby neslýchanou vlnu odporu, která se v srdci komunistické říše zvedla proti okupaci Československa.

Je první srpnová sobota a na moskevském Rudém náměstí se davy turistů mísí s obyvateli Moskvy. Za pár minut se z davu vynoří drobná, dvaasedmdesátiletá dáma, která letos v červnu navštívila Prahu na pozvání Festivalu spisovatelů Praha. Natalija Gorbaněvská, ruská básnířka, překladatelka a vůdčí osobnost obránců lidských práv, ukazuje místo činu a ochotně usedá na dlažbu. „Byli jsme šokováni tím, co se v Československu stalo,“ vysvětluje Gorbaněvská své tehdejší motivy, „vývoj u vás jsme sledovali s velkou nadějí, i když jsme tušili, že to skončí okupací. A jestli jsme věděli, co pro nás bude protest znamenat? To bylo tak jasné, že jsme o tom ani nemuseli mluvit.“

Přesvědčení o tvrdé odplatě nespadlo z nebe. Stejně jako skupinka statečných, jejíž část včetně Gorbaněvské přijíždí tento týden na pozvání Ústavu pro studium totalitních režimů do Prahy a setká se s premiérem i předsedou Senátu. Okupace Československa zastihla demonstranty uprostřed práce, jejímž smyslem bylo sovětský režim aspoň trochu rozkolísat.

Po Stalinově smrti a odhalení kultu osobnosti se poměry v Sovětském svazu uvolnily, ale Leonid Brežněv po svém nástupu k moci v roce 1964 začal šrouby znovu utahovat. Plíživé omezování svobody, zatýkání a zejména nové politické procesy s oponenty přivedly na svět i novou generaci disidentů. A ti přišli se strategií, kterou později využila česká opozice kolem Charty 77 i polský disent. Jejím jádrem bylo důkladné sledování a dokumentování metod režimu, posílání informací na Západ a maximální otevřenost (k níž patřilo uveřejňování adres a telefonů, pro případ, že by se na disidenty chtěli obracet běžní občané se svými problémy).

Kromě Gorbaněvské a dnes již zesnulé aktivistky Larisy Bogorazové v ní hrál klíčovou roli také matematik Pavel Litvinov, další demonstrant z Rudého náměstí. Dnes žije ve Spojených státech a po telefonu ochotně vzpomíná na zrod opozičního hnutí. „Pracoval jsem jako asistující profesor fyziky na Moskevském institutu chemických technologií, a když mě kvůli podpoře vězňených spisovatelů vyhodili, rozhodl jsem se, že budu sbírat informace o porušování lidských práv. Studoval jsem ruskou ústavu, trestní zákon i mezinárodní úmluvy o lidských právech, které se Sovětský svaz zavázal dodržovat. Chtěli jsme, aby vláda začala dodržovat své vlastní zákony,“ vysvětluje Litvinov.

Pro sovětské vládcy, kteří se v zahraničí snažili vystupovat jako humanisté a kritizovali jihoafrický apartheid i latinskoamerické vojenské junty, představovali noví disidenti nepříjemné protihráče. Díky své otevřenosti se brzy proslavili a obracela se na ně řada lidí v nesnázích. Sbírali informace, publikovali samizdatové sborníky o porušování práv v SSSR a měli kontakty do zahraničí, což zajišťovalo Kremlu negativní publicitu. Režim samozřejmě okolo rebelů utahoval smyčku. „KGB mě sledovala nepřetržitě, každou chvíli mi udělali v bytě tajnou domovní prohlídku,“ vzpomíná Pavel Litvinov, „počítal jsem s tím, že dřív nebo později budu zatčen.“

Houstnoucí atmosféru ovšem od začátku osmašedesátého roku prosvětlovaly zprávy z Československa. Opatrné reformy i pozvolné uvolňování cenzury disidenty přitahovalo. „Cítili jsme, že pokud bude Československo v reformě socialismu alespoň trochu úspěšné, mohlo by se stát inspirací pro Sovětský svaz,“ vzpomíná dnes Litvinov.

Naději od počátku provázel i strach, že Kreml reformy ve svých satelitech nedopustí. „Všichni jsme si

velice dobře pamatovali rok 1956 v Maďarsku a tušili jsme, že sovětští komunisté zastaví i pražské jaro,“ říká Natalija Gorbaněvská. „Brzy ráno 21. srpna jsem si pustila rádio, kde právě četli zprávu o poskytnutí bratrské pomoci Československu. Hrůzou jsem oněměla a hned jsem volala Larise Bogorazové. Ještě dnes se slyším, jak zoufale říkám – Lari, oni tam poslali armádu. Ona na to, zrovna to poslouchám, musíme něco udělat.“

Disidenti uvažovali o demonstraci (což byla na sovětské poměry nepředstavitelná akce) už od jara, kdy poprvé začali tušit, že Kreml se možná pokusí československé reformy zastavit. „Já jsem očekával deset let pracovního tábora,“ říká lakonicky Pavel Litvinov na dotaz, zda tušil, co bude následovat. Odpovědi na otázku, co je vedlo k tak nebezpečné akci, se liší podle osobních pocitů a přesvědčení.

Gorbaněvská kromě roztrpčení nad zmařenými nadějemi pražského jara uvádí i to, že se později nechtěla stydět před svým synem za pasivitu v tak důležitém historickém okamžiku. Další účastník, literární kritik Viktor Fajnberg, dodává: „Vedl mě stud z toho, že podle propagandy celý náš národ podporoval bratrskou pomoc Československu. Říkal jsem si, že když bude proti aspoň jediný člověk, už to přece není celý národ.“ A básník Vadim Delone později na stejný dotaz u soudu odpověděl stručně: „Těch pět minut svobody na Rudém náměstí mně stojí za roky vězení.“

Akce dostala obrysy během několika desítek hodin. Vzhledem k předvídatelným důsledkům i velkému riziku provalení bylo rozhodnuto, že organizátoři nebudou své záměry příliš vytrubovat do světa a dají vědět jen těm, kdo sami projeví zájem. Ochotných účastníků by se bývalo našlo víc, ale zabránila tomu řada okolností – mnoho lidí bylo koncem srpna na dovolené mimo Moskvu, někdo dostal na poslední chvíli strach, jednomu zájemci zase z obavy o osud rodiny odmítla vzkaz vyřídit manželka. Na Rudé náměstí se nakonec vydalo osm lidí.

Kromě výše zmíněných je tu ještě vědec Konstantin Babickij, dělník Vladimir Dremljuga a mladičká studentka historie Taťana Bajevová, jejíž otec strávil mnoho let v gulagu. Natalija Gorbaněvská tlačí kočárek s tříměsíčním synem, kterého ještě kojí. V peřince má chlapeček přibaleny ručně malovaný transparent, který si objednal přítel Pavel Litvinov, jenž by s ním v metru pravděpodobně neunikl pozornosti svých společníků z KGB – Za vaši a naši svobodu. Osm lidí usedá na dlažbu, právě když hodiny na Spasské věži odbíjejí poledne.

Ať žije svobodné a nezávislé Československo. Ruce pryč od ČSSR. Hanba okupantům. Hesla v ruštině i češtině, která se spolu s československou vlajkou objevují v rukách demonstrantů, vyvolávají na poklidném náměstí okamžitý rozruch. Z nepočteného davu korzujících turistů se vylupuje několik postav v civilu a zostra vybíhají k demonstrantům. Rvou jim transparenty z rukou, bijí je do hlavy pěstmi i taškami, trhají jim vlasy. Jeden z nich kope sedícího Viktora Fajnberga do tváře, zkrvavený literární kritik vyplivuje do dlaně čtyři zuby. „Na mě si netroufli, protože jsem měla s sebou kočárek se synem,“ říká Natalija Gorbaněvská, „ale jinak nás tloukli hlava nehlava.“

Za chvíli přicházejí na místo další lidé a muž v dobře padnoucím obleku, pravděpodobně důstojník KGB, dává bijcům nenápadně pokyn, ať přestanou. Po chvíli přijíždějí auta a slovní přestřelka je rychle ukončena. Skřípou brzdy a policisté odnášejí demonstranty, kteří kladou pasivní odpor, do vozů. „Nevěděli, jak mě odvézt s kočárkem, takže poslali ještě pro jedno auto,“ vypráví Gorbaněvská, „při cestě na nejbližší policejní stanici mě pak zbili stejně jako mé přátele.“

Osm statečných, jak se později začalo demonstrantům přezdívat, spolu strávilo ještě tři hodiny na chodbě proslulé policejní stanice v Puškinově ulici, kterou si půjčovala KGB. Během nich starší disidenti přesvědčili

dvacetiletou Taťanu Bajevovou, ať při výslechu tvrdí, že byla na místě náhodou, a ušetří si tak léta ve vězení nebo pracovním táboře. Pak se rozloučili a viděli se až po několika měsících u soudu.

Dnes se shodnou, že soudní líčení dopadlo relativně mírně. Stalinské časy už byly pryč. Díky přítomnosti zahraničních korespondentů a přátel, které na Rudé náměstí demonstranti pozvali, měl případ okamžitě publicitu na Západě. Nakonec nedostali proslulé stalinské paragrafy „vlastizrada“ nebo „zahraniční spiknutí“, a dokonce ani běžný paragraf „protisovětská propaganda“. Prokurátor je obvinil z hrubého narušení veřejného pořádku.

Líčení probíhalo v kulisách naprosté justiční frašky. Proti disidentům totiž vystupovali jako svědkové policisté, kteří je na náměstí mlátili a zatýkali. „Dostal jsem pět let vyhnanství, což bylo poměrně dobré,“ říká Pavel Litvinov, „sice jsem dělal těžkou práci na Sibiři v dolech, ale mohla tam být se mnou rodina a mohli mě navštěvovat přátelé.“ Někteří kolegové dopadli hůř. Čekal je pracovní tábor nebo nejtemnější varianta komunistického represivního systému – psychiatrická léčebna.

V SSSR existoval speciální typ blázců, které připomínaly věznicí a do nichž justice uklízela nepohodlné politické odpůrce, u nichž nechtěla riskovat publicitu soudního procesu. Stačilo, když jim komise kolaborujících psychiatrů přiřkla speciální diagnózu Brežněvovy éry – „blouznění reformismem“. Z osmi statečných takto skončili dva.

Natalija Gorbaněvská: „Cpali do nás preparáty proti halucinacím a blouznění. Nejenom, že vám to vymaže hlavu, ale riskujete tím náběh na Parkinsonovu nemoc. Navíc vás rozkládá fakt, že oproti vězení, lágru, neexistuje přesná doba, po kterou jste zavřený. Mohlo to být navěky, jak se úřadům a lékařům zachtělo.“ Sedíte tam, pozorujete choré lidi, cpou do vás svinstvo a naráz vám dojde, že jednoho dne ani nepoznáte, že jste blázen taky. Hrůza.“ V kazaňské „léčebně“ si pobyla tři roky, než ji na nátlak západních politiků a veřejného mínění sovětské úřady v roce 1972 propustily. Mimo jiné mohla taky konečně vidět svého syna, jenž byl po celou dobu internace u její matky.

O události z Rudého náměstí přinesla oficiální média pouze krátké a vesměs stejné informace. Například deník Pravda demonstranty popsal jako hrstku chuligánů a západními imperialisty placených výtržníků. O dalších protestech proti okupaci se pak vůbec nemluvilo. Na sovětské poměry jich přitom bylo celkem dost.

Podle údajů Memorialu už 24. srpna vykřikl neznámý člověk na Říjnovém náměstí v Moskvě heslo proti okupaci – vzápětí ho neznámé osoby zbily a odvezly autem. Koncem srpna 1968 odevzdala skupina občanů v čele s bývalým generálem Grigorenkem československému velvyslanci dopis vyjadřující podporu politickému kurzu pražského jara. Začátkem září vyvěsil student Moskevské státní univerzity V. Karasjov ve škole plakát odsuzující invazi a sbíral petiční podpisy. Skončil v psychiatrické léčebně podobně jako v lednu roku 1969 V. Lukanin, který ve svém bytě nedaleko Moskvy do oken vylepil plakáty proti přítomnosti sovětských vojsk v ČSSR. Na uzavřeném oddělení a pod vlivem léků proti psychóze strávil deset let.

Protest na moskevském náměstí ovšem splnil svůj účel – Západ se o něm dozvěděl, o události i procesu informovaly světové deníky, brzy ven prosákly informace i o zneužívání psychiatrických léčen k perzekuci. „Určitě to pomohlo odkrýt podstatu režimu,“ shrnuje Pavel Litvinov, „naše hnutí přineslo změnu. Netroufám si tvrdit jak moc, ale určitě jsme svým dílem přispěli k pádu komunistického režimu.“

Doma to ale moc neletí. Někdejší demonstranti dnes většinou žijí v emigraci. Tři zemřeli, Litvinov a Gorbaněvská se dál věnují ochraně lidských práv. Taťana Bajevová o svém tehdejší angažmá nechce s nikým mluvit – přineslo jí celoživotní psychické problémy a podle jedné z verzí i silné pocity viny nad tím, že ji přátelé přesvědčili, ať se vyhne trestu. Zajímavý osud potkal Vladimira Dremljugu, který se nevyrovnal s přechodem do multikulturních Spojených států a stal se z něj zapřísáhlý rasista a antisemita, jenž vystupuje na sjezdech rasistické organizace National Alliance.

Nikdo z demonstrantů nebyl ruskou justicí rehabilitován nebo finančně odškodněn, na památníku středověkého pranýře Lobnoje mesto nevisí žádná plaketa, která by dramatických patnáct minut připomínala. Pawel Marčenko, syn Larisy Bogorazové, k tomu říká: „Po rozpadu Sovětského svazu moje matka dostala za bití, několikaleté vyhnanství a pobyt ve vězení jako odškodné slevu na moskevskou městskou dopravu.“

O demonstrantech z Rudého náměstí naopak neví nikdo skoro nic. Což ostatně odpovídá i údajům Memorialu, jenž v tomto směru provedl výzkum informovanosti u ruské veřejnosti. Devadesát procent dotazovaných odpovědělo na otázku, zda tuto událost zaregistrovali, záporně. V zemi, o kterou před čtyřiceti lety šlo, to dnes přece jen vypadá trochu jinak. Většina z osmi statečných už po revoluci byla v Praze a dočkala se za svůj čin uznání z české strany. Tento týden si na pozvání Ústavu pro studium totalitních režimů návštěvu zopakují a zúčastní se také zahájení výstavy v zahradách Úřadu vlády věnované zahraničním protestům proti okupaci.

Důležité je ale především to, že tentokrát nepřijedou sami. Spolu s nimi dorazí také bývalí východní Němci, Bulhaři, Maďaři a Poláci, celkem devět lidí, kteří proti okupaci před čtyřiceti lety vystoupili a snášeli následnou perzekuci. Až po důkladném zmapování protestů se ukazuje, jak velkou inspiraci představovalo pražské jaro za hranicemi Československa a jakou nevoli vzbudilo jeho potlačení. „Třeba ve východním Německu byly tisíce lidí, kteří proti okupaci nějakým způsobem vystoupili a byli za to postiženi,“ říká Adam Hradilek z Ústavu, který pozvání pamětníků vymyslel a spolupřipravoval výstavu. „Velmi silný odpor byl také v Polsku.“ Z některých příběhů se dodnes tají dech.

Jaroslav Formánek, Petr Třešňák pro týdeník RESPEKT 34/2008

redakčně kráceno